

HALMOS KÁROLY

LENGYEL GYÖRGY: VÁLLALKOZÓK, BANKÁROK, KERESKEDŐK

A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében
Magvető Kiadó, Budapest, 1989, 184 oldal

Röviden a könyvről

Midőn e sorokat írom, a magyar országgyűlés az úgynevezett társadalmi tulajdonban lévő javak magántulajdonba adásáról, az önkormányzatokról, a mono- vagy oligopolisztikus nagyszervezetek lebontásáról, valamint a vállalkozókedv élénkítését célzó lehetséges intézkedésekről tárgyal. A politikai és ideológiatermelő közéletben tovább folyik a vita: hová, melyik korszakhoz kellene visszatérni, s kivágható-e egyáltalán néhány snitt történelmünk filmjéből? Lehet-e engedni a 47-ből, vagy netán a 17-es alapra kellene helyezkedni,¹ vagy aki veszített, az most már maradjon vesztve? Mindez mutatja, hogy Lengyel György nagyon fontos kérdéshez nyúlt, amikor könyvében a tőkés gazdasági fejlődés, az iparosodás és a polgárosodás folyamataival foglalkozik. Könyve a 19–20. századi magyarországi gazdasági élet elitjét, annak kialakulását és sajátosságait vizsgálja.

(Célja) A szerző kimondott célja – mint írja –, hogy „világosabb képet alkossak e (t.i. a gazdasági elit) szociális jellemzőiről, ezek alapján feltevéseket fogalmazzak meg, s ahol a források engedik, a hagyományos tételek megállapításait, érvényességüket ellenőrizzem, vagy összehasonlításokat tegyek” (7. o.).

Szerző hangsúlyozza, hogy nem kíván pillanatnyi konjunktúrák szolgáltatásában álló „gazdaságideológiai missziót” teljesíteni, de nem lehet kétséges, hogy az évtizedes következetes kutatási programot az juttatta ekkora nyilvánosság-hoz, hogy „a vállalkozók és menedzserek gazdasági közéletünk gyakran emlegetett szereplőivé váltak” (uo.).

(Címe) A könyv címe egymást kiegészítő, de egyenként más és más holdudvarú fogalmak hármásával jelöli ki a vizsgálódás terepét. A „bankár” Magyarországon a modern gazdasági élethez, a nagytőkével rendelkező részvénybankhoz kötődő foglalkozási megjelölés. A „kereskedő” a 19. századba még inkább jelölte „nagykereskedőt”, mint ma, a „vállalkozó” viszont napjaink értékeinek visszavetítése – a tárgyalt kor, a 19. század és a 20. század első felének nagyvállalkozói nem szívesen használták önmegjelölésként, inkább az önállóság erényét és a tulajdonosság előnyét domborították ki, nagyiparosnak, gyárosnak, magánznónak, földbirtokosnak stb. nevez(tet)ve magukat.

Már a cím kapcsán megjegyzendő: fontos és pozitív eleme a könyvnek, hogy a gazdasági elitet tágan értelmezi, tágabban, mint azt a cím ígéri. Nem szűkíti le az üzleti szférára, hanem figyelembe veszi az üzleti és állami, valamint az önkormányzati szféra kapcsolatait is.

(*Szerkezete*) Célja megvalósítására Szerző könyvében egy rövidebb és egy hosszabb tanulmányát olvasztotta egybe:

- a rövidebb – a könyv negyedét kitevő harmadik fejezet – az alcímbe jelölt elit toborzódásával és képzettségével foglalkozik;
- a hosszabbik egy nemzedékek mentén haladó elemzést nyújt.

Sajnálható, hogy nem olvadt be a kötetbe még egy tanulmány, amely a vizsgálatok politikaszociológiai szempontból kulcsfontosságú következtetéseit tartalmazza.²

A hosszabbik tanulmány nemzedékek mentén haladó elemzése tulajdonképpen már ki is jelöli saját metaforikus fogalmi keretét – három nemzedék megkülönböztetését –, és nemcsak Szekfű Gyula történelmi nemzedékének, hanem az értékrendváltozásokat egy család egymást követő három nemzedékének sorsába sűrítő regény nyomán, a vállalkozástörténeti szakirodalomban Buddenbrook-effektusként ismert és vitatott jelenség okán is.³ A „nemzedékek” köré fűződő fogalomkör ráadásul jobban utal bizonyos folytonosságokra, mint a „korszak, periódus” fogalomköre.

A harmadik fejezet, egy beolvasztott kis tanulmány, komoly kihívást jelentő újdonság. Nemzetközi összehasonlításban mutatja ki, hogy egyrészt az elit toborzódása meglepő hasonlóságokat mutat például az egyesült államokbelivel vagy a hozzánk közelebb álló német esettel, másrészt pedig érdekes tételt állít fel a képzettség és az iparosodás jellegének összefüggéséről.

At „Összegzés és kitekintés” című zárófejezet bemutatja, hol, merre, miként folytatódtak, ha folytatódhattak, az elit túlélő tagjainak életpályái. Várható, hogy erre a kérdésre Lengyel György még részletesebben válaszol majd, hiszen napjainkban komoly az érdeklődés aziránt, miként voltak képesek az intézményeiket veszített társadalmi csoportok kulturális mintáikat megőrizni, sikerült-e azokat továbbadni.⁴

Megjegyzések a könyv kapcsán

Mivel tehát a könyv témája nagyon is aktuális és a könyv kitűzött célját teljesíti, eléri, „vitatkozó” megjegyzéseim „kőtekedő”, illetőleg „mellébeszélő” jelűek.

„Kőtekedésen” azt értem, hogy észrevételem nem a gondolatmenet fő vonulatához kapcsolódik, mégis érdemes szót ejteni a kérdésről, mert önmagánál fontosabbakhoz vezet.

A „mellébeszélés” azt kívánja érzékeltetni, hogy nem akarom Szerző gondolatmenetét „kijavítani”, vagy azt állítani, hogy valamit rosszul tud, – csak a témához kapcsolódó más megfontolásokat szeretnék fölillantani azzal a céllal, hogy álláspontját relativizáljam; mégpedig azért, mert a szóban forgó témában annyi a begyökeresedett, de nem kellően megalapozott vélekedés, hogy az elméleti anarchizmus csak segíthet az újragondolás ügyének.

„Kötekedés”

(*Ipari elmaradottság és az elit képzettsége*) Az első az iparosodás és az elit képzettsége közötti összefüggést fölláító tételt illeti.

„Az elmaradottság egyik paradoxona? Mindenesetre meghökkentő jelenség: a magyar történeti gazdasági elit képzettségi szintje lényegesen magasabb volt, mint a legfejlettebb országok gazdasági elitjéé.” „Talán nem elhibázott a jelenség egyik feltételezhető okát valóban egyfajta elmaradottsági tényezőként értelmezni” (125–126. old.).

Ez az összefüggés nemcsak „az elmaradottság paradoxonaként” értelmezhető. Az alternatív értelmezés abból indulna ki, hogy az iparosodás *nem* nemzetgazdasági, hanem *csak* kontinentális szinten értelmezhető folyamat, mely regionális különbségeket mutat (példa az üzemméret-struktúrának vagy különböző technológiáknak a gazdaságföldrajzi adottságok által befolyásolt eltérése, vagy fordítva: a mindenütt egyformán jelentkező technikai fejleményekre adott különböző válaszok).⁵ Gondoljunk csak arra, hogy Németországban a vasút és a rá támaszkodó iparosítás csak kevés helyen vitte tovább a vasút előtti, iparosodási folyamatokat.⁶ A „vasútiparosítás”, vagyis a vasútépítés, majd a vasút működése által kezdeményezett és vezérelt ipari tevékenység fajlagos súlya a német területeken nagyobb volt, mint például Angliában, ahol nemcsak a tengerentúli kereskedelem volt sokkal jelentősebb, de a belföldi csatornahálózat – mint infrastruktúra – korai kiépülése is jól tükrözi a kereskedelmi célú és a kereskedelem által indukált termelés fejlettségét. A német területek egyesülésének a vasút, ez a nagyon kötött közlekedési forma volt az egyik bázisa,⁷ amely drámai gyorsasággal „rántott egymás mellé” addig távoli területeket, ütköztetett különböző szokásokat. Minél különbözőbbek a szokások és minél gyorsabban kell azokat „harmonizálni”, összhangba hozni, annál inkább lesz ez a harmonizálás uniformizálás, az egységesítés pedig centralizált. Ha nincs idő kivárni, amíg a különböző (termelési, társadalmi, politikai) technikák között a „darwini evolúció” vág rendet, akkor központilag kell beavatkozni, egyeztetni, ajánlani vagy diktálni. Ez az államra való fixáltság, valamint a nagyüzemi technológiák túltengése (nehézipar) mind a formális képzés jelentőségét növelte.

A példa ugyan német, de a képlet Magyarországon is hasonló. Pozitívan megfogalmazva tehát: véleményem szerint a képzettség formális jellege nem „egyfajta elmaradottsági tényezőként” tesz szert nagy súlyra, mert:

„minél inkább tradicionális kötöttségekkel terhes a gazdasági-társadalmi intézményrendszer, annál szűkebb az elit rekrutációs bázisa, és annál rigidebb a kiválasztás mechanizmusa” (126. o.), hanem azért, mert a társadalom heteromorf és a nagystruktúrák (akár az állam, akár a nagyüzem) unimorf jellege közötti feszültség számára kínál gyors föloldást a formalizálás.

(*Agrárszféra és parasztság*) A másik kötözködés egy fogalmi csúsztatást illet, melyet gyakorisága miatt fontos szóba hozni:

„Mint láttuk, az elitben – az egy Norvégiából bevándorolt Gregersen (Gudbrand) kivételével – nem szerepeltek paraszti származásúak.” „... [B]ár az iparos és kereskedőtársadalom egyik legszámottevőbb rekrutációs bázisát az ag-

rárszféra alkotta, egy generáció során innen nem lehetett eljutni az elitbe” (103. old.).

Az idézetben foglalt következtetés logikailag nem pontos, mivel a „paraszt” és az „agrár” kifejezés – bár „jelöltjeik” eléggé fedik egymást – jelentése eltér. A „paraszt” megjelölésnek – nyilván sem etimológiájától, sem pedig a „jobbágy” megjelöléssel való történelmi összemosisódottságától nem függetlenül – szociológiai értelemben rendi, történetírói értelemben rendek alatti színezete van. Pontosán fogalmazva: az agrárszférából el lehetett jutni az elitbe (például a földbirtokosok, bérlők átlagosan közel egytizedes, bár rendre csökkenő arányukkal a negyedik legnagyobb csoport), nem lehetett azonban egy nemzedéken belül egy (történelmi) rendek alatti rétegből a társadalom egyik elitjébe eljutni.

Megint más kérdés, hogy egy *Dauernhoffal* rendelkező norvég paraszt paraszt-e magyar értelemben. Hajlok arra, hogy – agrárszféra ide vagy oda – nem, ugyanis a parasztság Svédország–Norvégiában történelmileg is rend volt, Magyarországon viszont nem.

„Mellébeszélés”

(*Nemesség és vállalkozás*) „Az előfutárok generációjának kulcsemberei a nagykereskedők mellett – különösen a gazdasági élet formálása, de gyakran saját vállalatok vagy részvénytársaságok alapítása révén is – az arisztokrata földbirtokosok és a politikusok voltak” (31. o.).

„Amikor tehát megállapítjuk, hogy az alapítók generációjának kiemelkedő gazdasági személyiségei közül számosan elnyerték a nemességet, látnunk kell azt is, hogy egyfelől ez a gazdasági elitnek csupán egyes csoportjait s összességében kisebb részét jellemezte, másfelől pedig azt, hogy a gazdasági elit (vagy tágabban: a nagypolgárság) az új nemesség soraiban ugyancsak viszonylag kis arányt képviselt” (60. o.).

Kezdjük a második idézettel! Kevésbé ismert tény, hogy a nemesi rangra való emelés, s ezen belül a nemesi rangra emelt gazdasági foglalkozásúak száma, a dualizmus idején, vagyis a polgári korban egyre gyorsuló ütemben nőtt,⁸ tehát ha következetesek lennének, akkor azt kellene konstatálnunk, hogy egyre több arisztokrata vett részt az üzleti életben, csak hogy az üzleti élet olyan tempóban bővült, hogy azzal a „nemességgyártás” nem tudott lépést tartani.

Ez ellen felvethető, hogy az előfutárok generációjában az arisztokraták még igazi kékvérűek voltak, a későbbiekben már csak parvenu újnemesek. Ez nézőpont kérdése,⁹ de tény, hogy az újnemeseken belül¹⁰ a gazdasági elit nem tekinthető lenézett csoportnak, bár való igaz, hogy szám szerint nem ők voltak az újnemesek elsődleges rekrutációs bázisa. A „gazdasági foglalkozásúak” a Habsburg-birodalom utolsó százötven évében (a kiemelkedő előnyben részesített foglalkozásmegjelölés-nélkülieket nem tekintve) a hivatalnokok után következtek a nemesi címeket adományozó udvar „preferencia-sorrendjében”, megelőzve a szellemi foglalkozásúakat és az újnemesek legnagyobb csoportját képező katonatiszteket, akikkel – a nemesítéseket tekintve – meglehetősen „lekezelően” bántak.¹¹

Az első (előfutár-) generációban a nemes/arisztokrata megjelölés még tartalmazza a „politikailag privilegizált” jelentését, később már nem. Nem tudjuk, hogy az „előfutár”-nemese mikor és milyen teljesítmények által lettek a rend tagjai – miként azt sem, hogy az üzleti életben részt vevők privilégiumukat kamatoztatták-e vagy csak jogállásukat igazították (vagy igazította környezetük) társadalmi állásukhoz.

Fölmerülhet viszont az arisztokraták és politikusok gazdasági szerepének vizsgálatában a következő megfontolás: A nemzetállamiság felé mutató politikai fejlődés során kiválik és részekre bomlik a nemzeti elit. Ennek a folyamatnak és az üzemszervezeti differenciálódásnak – vagy még általánosabban az üzleti élet elkülönülésének – következményeként tűnik föl a gazdasági elit mint olyan. Az előfutárok generációjának életében még ez a folyamat zajlott. A nemzetközi összehasonlítás számára Horvátország és „Moszkóvia” (megkülönböztetendő a Moszkva környéki Oroszországot a Szentpétervár fővárosú Orosz Birodalomtól) esete kínálkozik,¹² ahol az elit csak később differenciálódott: az új tényezők által tagolt struktúrákat a rendi nyilvántartás még sokáig leplezte, miként (Horvátország esetében) az állami függetlenség hiánya is fékezte a folyamatot. De a differenciálódás ténye közös, mint ahogyan az is, hogy a funkcionális elkülönülés egyben különböző rendi mintákhoz való igazodással (s közben e minták lassú újraértelmezésével) is járt.

Összefoglalva: szemben azzal a nézettel, amely szerint a nemesség az idő múlásával egyre kevésbé játszik szerepet az üzleti életben,¹³ úgy vélem, hogy funkcionális megközelítésben a „nemes” fogalma sem a „polgárnak”, sem a „vállalkozónak” nem oppozíciója, sőt a nemesítés a Habsburg-birodalomban a polgárosodási folyamat egyik attributumának tekinthető.

(*Self-made men*) Nézzünk egy „polgári karriert”: igaz lehet ugyan, ami (a korábbiakban mondottak miatt melleleg megjegyzendő) az „érdi” nemesi előnevet viselő Krausz Simon születési anyakönyvi kivonatában áll, hogy tudniillik „napszámos – ipari segédmunkás – apától származott” (133. o.), de ezt mindenképpen árnyalja, amit Krausz ír apjáról az önéletrajzában, hogy „kis vagyunkját elszedték tőle”,¹⁴ valamint „Édesanyám volt a lelke a családnak és az üzletnek. Két helyütt volt kis szenesboltja. Apánk a külső munkát végezte; bevásárolt, átvett, felügyelt a szállításokra...”¹⁵

Az idézet megosztott felügyeletet és koordinációt igénylő, családi összetételű vállalkozást vázol föl, és egészében más megvilágításba helyezi a „napszámos” megjelölést is.

Összefér-e ez még ilyen formában is a *self-made man* képzetével? Igen, összefér, ad választ a könyv, s mint utal is rá, a nemzetközi irodalom hasonlóképpen ítéli meg a kérdést. A „from rags to riches” (legyen ez magyarul: a rongyokból a Rolls Royce-ba) csak lélektanilag ajzó ideológia, a valóság sokkal inkább a rendezett anyagi háttér. Hadd hozzak még egy példát. A 100–150 évvel korábbi brit helyzet nagyon hasonló:

„A gyárosok nagy része a kispolgárságból származott – amit a 18. században middling people-nek hívtak. Apáik kistulajdonosok vagy eléggé jómódú bérlők, nagykereskedők vagy mérsékelten gazdag, iparúzéssel foglalkozó kereskedők voltak; ... ők maguk, családjuk rendelkeztek bizonyos tőkével, bele-

épültek a helyi társadalomba, széles körű rokoni, baráti kapcsolataik voltak, ami fontos volt ahhoz, hogy hitelt kapjanak... Mégis le kell szögezni, hogy az ilyen család státusza a 18. századi társadalmi hierarchiában alacsony volt, és még a nagy vagyonú gyárosok többsége is kívül rekedt a «jó társaságon», tehát a földbirtokosok társaságán. A gyáros nem volt gentleman. A 19. század végéig kell várni, hogy a korlátok leomoljanak, és hogy a nagyiparosok a legfelső osztályba integrálódjanak.”¹⁶

Amit az idézet szerzője a legfelső osztálynak nevez, az szociológiai értelemben rend, sőt „a rend” egy történeti értelemben vett rend normáinak általánosan fogyaszthatóvá válásával megalapozott rend, „a gentlemanek establishmentje”. Tehát a „self-made” nem(csak) az osztály-, hanem a rendi váltás „megcsinálására” (is) vonatkozik. A rendi váltás viszont többé-kevésbé „nézőpontváltás” is, a „korábbi élet” legalábbis át-, ha nem egyenesen leértékelése.

A *self-made man* jelenség egy hasonló alapokon álló értelmezése (osztály- és rendi helyzet inkonzisztenciája, megváltozásuk aszinkronitása), az úgynevezett Horatio Alger-mítosz¹⁷ úgy értelmezhető, hogy a középosztály normái szerinti neveltetés (amely jelentős részben a korábbi uralkodó rend külső vagy belső jellegzetességeinek átvételét jelenti – például az angol *public school*ban) annyi szimbolikus tőkét biztosít, amennyi egy anyagi megrendülés után a következő generációban a visszaemelkedés felhajtóerejeként szükséges lehet.

(*Foglalkozási statisztika és társadalmi tipológia*) A liberalizmus korának társadalomstatisztikusai egy organikus társadalomképben foglalkozásokként kívánták homogenizálni a különböző, gyakran erős rendi töltetű társadalmi helyzeteket, s igyekeztek az embereket egyértelműen megfeleltetni eme helyzetűeknek. Ez azonban csak leképezési kísérlet.

A társadalmi pozíció (vagy a szociológiai értelemben vett rendi jelleg) megváltozására utaló besorolásbeli változások bekövetkezhetnek egyszerűen az „idők múlásával”, a kordivat hatására, de az egyéni életciklus során is. (Nagyon kényes megjelölés ebből a szempontból például a „földbirtokos” vagy a „nagykereskedő”). Az efféle megjelölésekkel dolgozó elemzésekben tehát nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a nómenklatúra nem tevékenységeket jelöl, hanem (gyakorta) a történeti rendiségből leszármaztatható állapotot, vagy ha nem, a foglalkozási megjelöléseknek mindenképp erős, társadalmi pozíciót kifejező mellékjelentése van.¹⁸

Mindezt talán fölösleges is elmondani. Hiszen tudjuk, hogy a statisztikában hiába korrektek a számok, ha az oszlopok és sorok címei az eleve adott fogalmi rendszer csapdáját rejtik. Eddigi példám is arra szolgált, hogy kérdőjeleket állítsak a hagyományos osztályozások mellé.

Azzal, hogy ennyi kétellyel viseltetem a statisztikák iránt, valójában Szerző iránti elismerésemet alapoztam meg. A könyv egyik fontos érdeme, hogy a könnyen tévútra terelő statisztikai elemzést nagy mennyiségű egyéb, az interjúktól a sírföliatokig terjedő anyag kezelésével ellenőrizte és ellensúlyozta. Ezáltal sikerült elkerülnie azt a csapdát, amely a hazai polgárosodás kutatóira az Erdei-féle kettős társadalomkonceptió¹⁹ képében leselkedik.

Nem taglalom sem e fölfogás historiográfiáját, sem recepciótörténetét. Amit most fontos ezzel kapcsolatban megjegyezni, annyi, hogy benne a polgárról al-

kotott kép a „polgárosodásnak” (a civilizáció fogalmához képest) viszonylag szűk (német eredetű) értelmezésére épül. Erdei ehhez képest épít föl oppozíciós rendszert anélkül, hogy különösebben megvizsgálná, vajon érvényes-e, s ha igen, milyen mértékben a polgárságnak és a polgárosodásnak eme szűk értelemben vett eszménye a magyarországi társadalmi alakzatokra vagy fejleményekre. Lengyel György könyve nem kívánja az elitet két társadalomban látni, sőt – amint azt már a címmel kapcsolatban kiemelttem – külön figyelmet szentel a politikai és gazdasági szféra közötti átjárásoknak.²⁰

(*Vállalkozás és individualitás*) Következő megjegyzésem nem a rendiség különböző aspektusaira, hanem a vállalkozástörténet egyik sarkalatos kérdésére vonatkozik. Korábban említettem, hogy a „vállalkozó” fogalma modern eszményeket hordoz – ilyen értelemben a vállalkozástörténet modern eszmények historizálása. E modern eszmény egyik eleme az individualitás. Nos, előre bocsátván, tudom, hogy Szerzőt mintavételi forrásának jellege – életrajzi lexikon – az individuális számbavétel felé hajtotta, nem gondolom eleve adottnak, hogy az elit alanyai az egyes személyek. Ez a számbavételi választás akarva-akaratlanul anakronisztikus tényezőt visz az elemzésbe. A rövid könyvbe már nem fért bele, hogy Szerző érintse a rokonság kérdését, ami azért kár, mert az elmúlt évtizedek historiográfiája a fináncburzsoázia fogalmának értelmezése során újra meg újra előhozakodott – megfelelő pejoratív jelzők kíséretében – ezzel a jelenséggel,²¹ a későbbi irodalom viszont nem vállalta, hogy az ismert tényeket másként értelmezze, holott ezúttal sokkal inkább beszélhetünk elmaradottságról, mint a képzés formalizáltságánál.

Következő fejtegetésem a könyv szocializációval kapcsolatos kijelentéseinek (126. o.) másfajta értelmezésére tesz kísérletet.

Szemléljük az üzleti tevékenység (egy részét) másféle modellben. A szubsztantívabb megközelítés nem a gyáripar és a hitelrendszer kikristályosodott üzemi viszonyai között tevékenykedő vállalkozót tekinthetné ideáltípusnak, hanem az intézményesült bankrendszer hiányában saját szűk környezetére támaszkodni kénytelen pénzközvetítőt,²² vagy a kiépületlen távközlési viszonyok között tevékenykedő szállítmányozó kereskedőt.²³ Ezekben az esetekben az üzletvitelhez már legalább ketten kellenek az üzleti szálak térbeli végpontjain elhelyezkedve, de az üzletvitelhez előfeltételként szolgáló szükséges bizalom miatt egymásra utalva. A megbízhatóság nem egyetlen, de kitüntetett garanciája a vérrokonság vagy választott rokonság.

A könyvben tárgyalt időszakban a magyarországi gazdasági fejlődés átmeneti állapotban volt a formalizáltság felé. Nem véletlen, hogy a magyarországi elitben oly nagy a kiterjedt és összefonódott termékenykereskedő családok képviselőinek részaránya. Amit mondandó vagyok tehát, az az, hogy egy Hatvany-Deutsch vagy Madarassy-Beck, de érdekes módon még egy fejlett üzemű nagybanc élén állott Lánicz Leó mögé is oda kell képzelni a tágabb vagy szorosabb rokonság kapcsolatokat mint szolidaritási és bizalmi rendszert ígérő, hasznosító és ezáltal újra megerősítő hálózatot. Ezen keresztül kötődik a gazdasági szféra a mindennapi élet egészéhez, és ágyazódik be még ez a „lefelé zárt társadalmi alakulatnak” (128. o.) minősülő gazdasági elit is a társadalmi kapcsolatok tágabb rendszerébe.

Jegyzetek

1. „Ki mit kapna vissza?” *168 óra*, 1990, 36, 8-9.
2. Lengyel György, „A két világháború közötti magyar gazdasági elit összetételének egyes kérdéseiről”, *Társadalomkutatás*, 1989, 1, 97–105.
3. Szekfű Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934; Mann, Thomas: *A Buddenbrook ház*. Európa Könyvkiadó, Budapest, (6. kiad.) 1972.; Barker, T. C., Lévy-Leboyer, M., „An Inquiry into the Buddenbrook Effect in Europe”, Hannan, L. (ed.), *From Family Firm to Professional Management: Structure and Performance of Business Enterprise*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. (Eighth International Economic History Congress, Budapest 1982, B 9.)
4. Vö. még Gudenus János–Szentirmay László, *Összétört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások (bevezetés egy szociológiai vizsgálathoz)*. Piremon Mozaik, Budapest, 1989.
5. Lásd erről Cameron, Rondo, „A New View of European Industrialization”, *The Economic History Review* (Second Series) 38, 1985, 1.
6. L. erről a kérdésről magyarul: Mendels, Franklin, „Proto-indusztrializáció: elmélet és gyakorlat”, *Világtörténet*. ú.f., 1982, 3, 8-117., különösen 98. o.; szemléletes ábrán foglalja össze: Pounds, Norman G., *An Historical Geography of Europe, 1800–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985. 353. o.
7. Zorn, Wolfgang, „Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Zusammenhänge der deutschen Reichsgründungszeit (1850–1879)”, in: *Historische Zeitschrift*, 197, 1983, 318–342; Kifejező fejezetcím „A vasút, mint a nemzeti egyesítés technikája” in: Radkau, Joachim, *Technik in Deutschland vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Sulirkamp, é. n., 133.
8. Jäger-Sunstenau, Hanns, „Sozialgeschichtliche Statistik der Nobilitierungen in Ungarn, 1700–1918”, *Bericht über den sechszehnten österreichischen Historikertag in Krems a. d. Donau 1984*, Wien, 1985, 576–583.
9. Példa erre – a későbbi kort is figyelembe véve – a következő: a német *Sport im Bild* 1928/18-as számában a Cadillacet 16 neves tulajdonosának felsorolásával hirdették. Többek között a perzsa sahot, Odescalchi László herceget, Esterházy Mária hercegnőt, valamint Kohner Adolf bárót említik. Vö. Andersohn, Udo, *Automobil-Geschichte in alten Anzeigen*. Harenberg, 1984.
10. Újnemeseknek tekintem mindazokat, akiket a Habsburgok a 18. század eleje óta valamilyen rangra emeltek.
11. A számítás alapjául a bécsi egyetem doktori értekezéseiből merített adatok szolgáltak, részletes felsorolásuktól ezúttal eltekintek.
12. Horvátországról: Szabo, Agneza, „Probleme und Forschungsmethoden der gesellschaftlichen Struktur der Mitglieder und Amtspersonen der zentralen politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Institutionen Kroatiens, 1860–1873”, in: Bácskai, Vera (szerk.), *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa 1*. Budapest, 1986, 419–486, „Moszkóviáról”: Rieber, Alfred J., „The Moscow Entrepreneurial Group: The Emergence of a New Form in Autocratic Politics”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 25, 1977, 1–20, 174–199; Owen, Thomas, *Capitalism and Politics in Russia: A Social History of the Moscow Merchants, 1855–1905*, Cambridge, 1981.
13. Ez az állítás történelmi korszakról történelmi korszakra kimondatik, vö. Pach Zsigmond Pál, „„Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés?” – A magyar nemesség gazdasági magatartásának történetéhez”, in: *Gazdaság, társadalom, értékrend*. MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya, Budapest, 1984, 7–13, különösen:

„Nagyot változtak hát az idők! A kereskedés – ami a XVI. században még természetes életköre volt sok magyar főúrnak, nemesnek – a XVII–XVIII. század fordulójára már annyira elidegenedett a többségüktől, hogy »mocskolták«, megszólták érte azt, aki tovább folytatta; magukra pedig úgy tekintettek, mint akikből »természetük szerint« hiányzik (s hiányzott mindig is!) a merkantil hajlandóság és hozzáértés” (8. o.). Úgy látszik, úgy vagyunk ezzel is, mint a jobbagység egyre fokozódó elnyomásával.

14. *Életem – Krausz Simon emlékiratai*. Cserépfalvi, Budapest, é. n. (1937), 11.
15. I. m. 1937, 11.
16. Crouzet, François, „A brit nagyiparosok társadalmi eredete az ipari forradalom korszakában”, *Történelmi Szemle* 24, 1981, 2, 245–251.
17. H. A., 1834–1899, amerikai kamaszkönyvrő. Több mint 100 könyve példás életvitel, hősi tettek és a hátrányos helyzetben is vállalt harc által elért sikereket ábrázol. Sarachek, Bernard, „American Entrepreneurs and the Horatio Alger Myth”, *The Journal of Economic History*, 1978, 2.
18. A terminusokhoz fűzött megjegyzések elméleti alapját Tóth Zoltánnak a foglalkozási statisztika nomenklatúrájának eredetét feltáró kutatásai adják, lásd Tóth Zoltán, „Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában”, *Statisztikai Szemle* 1987, 1, 62–86.
19. Erdei Ferenc, „A magyar társadalom”, in: Erdei Ferenc, *A magyar társadalomról*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 347–372.
20. Egy idézet azzal kapcsolatban, miként lehet kilépni egy olyan csábító dichotómia csapdájából, mint amilyen a kettős társadalom koncepciója: „Az igazság középpütt van?« Az igazság soha sincs középpütt. Olyan viták esetében, ahol túlzottan szélsőségesek az álláspontok, a tapasztalat az, hogy az igazságot nem a kettő közt meghúzott vonal felezőpontján kell keresni, hanem a feszültség zónáján kívül.” Szűcs Jenő, „A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához”, Szűcs Jenő, *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1974, 180. Egy „saszé oldalra”, a távolságfelező ponttól például: Bácskai Vera, *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989.
21. Például Markos György, *50 család és cselédei*, Szikra, Budapest, 1947.
22. A bank nélküli hitelezésre, illetve a formális (a kereskedelmi jognak megfelelő) és informális (a rokonsági viszonyoknak megfelelő) üzem különbségére: Halmos Károly, „Gregersen Gudbrand 1869-es csődpere”, in: A. Varga László (szerk.), *Rendi társadalom – polgári társadalom, 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*, Salgótarján, 1987, 305–320.; illetve Kövér György, „Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszer – Kohen I. 1969-es csődperének tanulságai”, uo., 321–330. o.
23. A szállítmányozás mint modell fölvetésének az érdeme Kövér Györgyöt illeti.